

5. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1980. – Т.Ч. – 150 с.
6. Кубрушко М.М.. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – К., 1954. – 270 с.
7. В.Винниченко. Про радянську владу на Україні // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Мюнхен, 1983. – Т.Ч. – 463 с.
8. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів конференцій і пленумів. – К., 1980. – Т.Ч. – С. 242-251, 271-281, 282-296.
9. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов и материалов. – М., 1957. – С. 126-133.
10. Торгово-промышленная газета. – 1929. – 12 сентября.
11. Сталін Й.В. Твори. – Т.12. – 271 с.
12. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – К., 1975. – 175 с.
13. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926-32 гг.). – К., 1966. – С.443-465.
14. Там само. – 443 с.
15. Там само. – 443 с.
16. Там само. – 465 с.
17. Дьяченко В.П. История финансов СССР (1917-1950гг.). – М.: Наука, 1978. – С.160-260.

Шипілова Г.В.

Харківської державної академії культури

ІСЛАМ ТА АРАБО-МУСУЛЬМАНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ТВОРЧОСТІ М.Я. ДАНИЛЕВСЬКОГО

Перші спроби об'єднання традиційно християнського розуміння ісламу з тлумаченням його на основі понять європейського раціоналістичного мислення, здійснювалися у Росії вже на межі XVI-XVII ст. Здебільшого це було традиційне сприйняття ісламу як релігії „невірних”, „варварів”, а мусульманського суспільства як осередку розпусти. Лише на початку XIX ст. поряд з православною ідеєю переваги християнства над ісламом у російській суспільній думці поступово з'являються інші підходи до вивчення мусульманської проблематики, в яких вже здійснюється концептуальний аналіз суспільства з погляду цивілізації.

Саме у цей час в російській державі закладається основа для створення наукової методології ісламознавства та формується мережа сходознавчих закладів.

В середині XIX ст. у російську культуру входить поняття "цивілізація", яке замінило поширене "громадськість". Від тоді критерії цивілізаційного аналізу мусульманського суспільства та його релігії тією чи іншою мірою застосовують представники різних напрямів суспільної думки. Серед них представник релігійної філософії М.Я.Данилевський.

Здібності та хист М.Я.Данилевського (1822-1885) проявились у різних галузях діяльності, та найбільший інтерес для нащадків представляють саме його специфічні погляди на світову історію, на проблеми взаємовідносин між Заходом та Сходом, і, звичайно, слов'янським світом. Данилевський не міг не торкнутись у своїй творчості питань, які хвилювали всю Росію. Що чекає Росію, як реагувати на пік західної культури та "європеїзацію", як буде вирішено східне питання і чи не приведе це до глобальних катаклізмів? Тому у творчості Данилевського, як і у роботах інших релігійних філософів 2 пол. XIX ст., ісламська проблематика представлена досить широко. Вивчення арабо-мусульманського суспільства та ісламу у мислителя здійснюється в контексті його теорії історико-культурних типів. У роботі "Росія та Європа" (написаній в 1868 році) Данилевський вперше представляє новий погляд на всесвітню історію. На його думку, у світі не існує єдиної цивілізації, а лише окремі історико-культурні типи, котрі мислитель безпосередньо і називає „цивілізаціями”.

Треба зазначити, що відтворювати образ ісламу та арабо-мусульманського суспільства у творчості Данилевського дуже важко. Це відбувається тому, що філософ вивчав Схід паралельно на трьох смислових рівнях. Він виступає у трьох образах: стриманий патріот-журналіст, натураліст та релігійний мислитель. Цим пояснюються його різноманітні протиріччя та логічні "натяжки", які значно ускладнюють спробу відтворення образу арабо-мусульманського суспільства та ісламу у творчості філософа [1, 8].

Розглядаючи арабо-мусульманське суспільство, Данилевський намагається переоцінити його з позицій нового погляду на всесвітню історію. На думку філософа, не існує розподілу світу на Європу та Азію [2, 58]. Антагонізм Захід-Схід філософ пояснює дещо інакше. На його думку, саме поняття антагонізм виникло через нерозуміння загальних первнів ходу історичного процесу, через абстрактне уявлення та стереотипне розуміння характеру того, що людство називає Захід – Схід. Для мислителя ця аксіома не підлягає критиці. Довічне протистояння між західною та східною цивілізаціями ускладнюються географічним положенням Росії, яка не належить до Європи, але й належність її до Сходу є теж сумнівною. Спорідненість Росії й Європи Данилевський порівнює з щепленням, при якому до дикого дерева самотньої культури "прививають європейську гілку" [2, 60].

Підсумовуючи свої роздуми, філософ приходять до того висновку, що розквіт самотньої російської (слов'янської) культури в XIX ст. сприяв тому, що, і Захід, і Схід, побачивши суперника на шляху до розквіту та розповсюдження своїх

культур, визначили її приреченість на презирство та знищення, яке вважали своїм священним обов'язком.

Східне питання, на думку Данилевського, треба вирішувати як можна скоріше. Для філософа останнє є лише продовженням старосхідного питання – "протириччя римського та грецького типів" [2, 310]. Від часів правління Крала Великого аж до володарювання російської імператриці Катерини Великої східне питання знаходилося на стадії натиску Заходу на Схід. Але настав час третього періоду – опору Сходу Заходу, який має вигляд боротьби слов'яно-греків проти магометанства. Особливість цього етапу у тім, що магометанство буде приховувати справжніх ворогів (слов'ян та європейців), а відтак вони не побачать один одного, оскільки їх очі звернені на Схід. На зміну третьому, магометанотуранському періоду, прийде четвертий період. Це відбувається тоді, коли спаде завіса й вороги стануть обличчям до обличчя в очікуванні грізних подій.

"Замість філеллінів Європа наповнилась турками. Усі стали говорити, що не мусульмани, і не турки вороги Європи, а слов'яни і представниця ... їх Росія" [2, 327-328].

Вирішуватись це питання буде історичним синхронізмом, без якого події втратили б своє значення, і який є "частиною світодержавного промислу" [2, 312].

В контексті спроби вирішити протистояння Захід-Росія-Схід російський філософ й аналізує західну, російську та східну цивілізації. Факт належності цих суспільств до цивілізацій не викликає сумніву, бо Данилевський відокремлює і європейський, і аравійський, і слов'янський історико-культурний типи. Звернемося до трактування арабо-мусульманського суспільства та ісламу в творчості Данилевського. Перш за все філософ намагається розглянути таке "загадкове явище" як магометанство [2,314-315]. Задаючись питанням у чому міститься суть магометанства, філософ приходить до висновку, що ця суть є міцним релігійним процесом, здатним протистояти навіть християнству. Іслам виник через 600 століть після "відкриття вселенської релігійної істини" (Данилевський має на увазі християнство) і складає форму релігійної свідомості, яка є меншою за значимістю, але яка краще підходить до палких та чуттєвих народів Сходу [2, 315].

З точки зору теорії географічного детермінізму іслам є більш пристосованим до кліматичних умов Близького Сходу, який впливає на образ життя мусульман. Саме тому Данилевський зазначає, що християнство, хоча й виникло на Сході, все ж не могло там прижитись. Данилевського цікавить питання щодо розповсюдження ісламу не в язичницьких державах, а там, де панувало християнство. Він задається питанням чому люди відчували потребу в більш низькому вченні? Філософ не приймає думку про те, що іслам – це основа для християнства. В якості прикладу він наводить такий факт, що народи, які прийняли іслам, „закостеніли" і не піддалися впливу християнства. Таким чином,

"з точки зору релігії – вчення пророка Магомета є кроком назад, а це свого роду аномалія", що не має пояснення [2,316].

Навіть збереження грецької філософії, донесення до Європи наукових здобуттів Китаю та Індії не компенсують цієї аномалії. "Магометанство – незрозумілий крок історії", – пише філософ [2, 316]. Данилевський не знайшов виправдання ісламу в його самостійних результатах, і починає шукати його у відношенні з іншими аспектами життя. Результат цього пошуку філософ визначав так: головна мета історії мусульманства міститься в опорі, яке воно надало спрямованому на Схід, романо-германському світу. Іслам стримує Європу, яка хоче накласти свій відбиток на Схід, але поки ще не може цього зробити.

"Загальна ідея магометанства міститься у послужі, яку воно мимоволі надає православ'ю та слов'янству, стримуючи Захід" [2, 317]. Православ'я іслам відокремив від латинства, слов'янство врятував від знищення романо-германським світом. Він зробив це несвідомо, зберігши тим самим зачатки нового життя, нового типу розвитку, два значних історико-культурних типи.

Характеризуючи арабську цивілізацію Данилевський наводить слова Гете стосовно арабів: "Сила, яка постійно бажає лиха, але яка постійно робить добро" [2,322]. У XIX ст. мусульманство зменшує свою силу, пише Данилевський. Це відбувається тому, що з виникненням "слов'янської самобутньої сили", магометанство втрачає суть – стримання романо-германського натиску на Схід [2, 322]. Більш того, зазначає філософ, магометанство не тільки закінчило свою історичну роль, але й перетворилось на "історичне сміття", коли у Росії з'явився обдарований та обачний політик – генеральний міністр Потьомкін Тавричеський.

Взагалі, роль арабо-мусульманського суспільства та ісламу у "всесвітній історії епізодична" [2,368]. Це суспільство скоро зникне, залишивши майбутнє за слов'янами, які представлять світу усю велич, втіливши її у своїй столиці – Цирграді.

За умов позитивного настрою (мусульманство є сила, яка постійно бажає лиха, але робить добро) Данилевський не ідеалізує Схід. Досить часто він називає його варварським, деспотичним, войовничим, занепадаючим, але, водночас, констатує факт його перетворення (на очах у всієї Європи) на "паладіум цивілізації та волі" [2, 6].

Іноді Данилевський навіть називає мусульман "ігом", під яким схилили голову сербські слов'яни [2, 197] та "ордою" [2, 222], але всі ці характеристики відносяться лише до войовничої політики Сходу, до фактів обумовлених історично, які дійсно мали місце. Філософ виправдовує мусульман, доводячи, що для них ніколи не було притаманне рабство завойованих народів. Мусульманський Схід споконвічно використовував одну з трьох форм народної залежності, найбільш легку – даннічество. Ця форма була введена у Росії під час татаро-монгольської навали, вона ж залишається і зараз, але вже у Східній Європі, де слов'яни підкорені Туреччиною [2, 261, 257]. Розвиваючи далі свою концепцію історичної дисципліни

та політичної аскези, Данилевський зазначає, що лише народ, який відчув на собі політичну залежність і, завдяки цьому, вознісся від племінної волі до стану громадянської, є призначеним для істинно історичної діяльності. До цих народів мислитель прираховує і росіян конкретно, і слов'ян взагалі. Ідея слов'янства у мислителя повинна стати вищою ідеєю, вищою за ідею волі, науки, за будь-яке земне благо. Росії належить місія вирішення східного питання, справедливого вирішення, оскільки росіяни (на відміну від європейців) є нацією віротерплячою.

Аналізуючи арабо-мусульманське суспільство, філософ приділяє багато уваги характеристиці побуту мусульман, постійно застосовуючи аналогії з російським суспільством. Якими б не були мусульманські традиції, вони відбивають самотність національної культури, а це є головним, – пише Данилевський в роботі “Росія та Європа”. Краще мати свої традиції, якими б вони не були, ніж захворіти “європейчанієм”, як то сталося з Російською імперією після правління Петра Першого. У Росії викривлення побуту привело до розколу в образі життя, до виникнення “народного” мистецтва та “елітарного” [2, 267-268]. Філософ виступає проти цього розподілу російського суспільства на “європейський вищий” та “російський низький” прошарки [2, 275]. Безпрошарковість арабо-мусульманського суспільства та опір, який чинить іслам європейській культурі, допомагають мусульманам зберегти свою, хай і напівварварську, національну самотність. Вплив європейської культури на побут різних народів є просто жахливим, на думку філософа. Якщо у минулі століття татарину чи черкесу, констатує філософ, щоб “злитись з російським народом” [2, 277] потрібно було перейняти російський побут, мову, одяг, то зараз це не потрібно. Треба лише прийняти “загальноєвропейське обличчя” [2, 277]. Взагалі для російського мислителя культура близькосхідних народів є високо моральною і з цим повинні рахуватись як Росія, так і Європа. Моральний початок, притаманний мусульманському суспільству, не повинен вилучуватись із загальнолюдського первня. Данилевський доводить правдивість своїх слів, заперечуючи стереотипну думку про те, що багатоженство та громадянський шлюб є чимось аморальним. На його думку, моральним є те, що природно, а значить і багатоженство.

Високо моральним є для Данилевського й мусульманське мистецтво. Через заборони Магомета воно не мало змоги розвиватись повноцінно, але в одній лише архітектурі араби багато чого досягли. Однак, помилковою є думка про те, що суть мусульманського вчення та його істинне призначення міститься саме у мистецтві. Вихваляючи красоту мечетей Каїру та Дамаску, філософ все ж таки звертає увагу російського читача на той факт, що ні пишній мусульманський одяг, ні витончена поезія, ні досягнення в архітектурі “не спокутують собою річки пролитої крові, купи попелу та довічне варварство арабо-мусульманського суспільства” [2, 316].

Таким чином, М.Я. Данилевський вперше представив російському суспільству кінця ХІХ ст. аналіз Близького Сходу за допомогою теорії історико-культурних

типів, з самого початку визначивши аравійський тип (цивілізацію). Розглядаючи іслам та мусульманське суспільство, філософ намагається переоцінити його з позицій нового погляду на всесвітню історію, відвертаючи антагонізм Захід-Росія-Схід. Східне питання на думку Данилевського не можливо вирішити сприймаючи останнє як етап довічної боротьби між Європою та Азією. Іншими словами Данилевський пропонує вирішити східне питання без озброєного протистояння держав.

Характеризуючи іслам, філософ одним з перших (у Росії) заявив, що ця релігія є пристосована до кліматичних умов Близького Сходу більше, ніж будь-яка інша світова релігія. Арабська цивілізація для мислителя є високо моральною. Перекликаючись з Гете, філософ називає мусульманську цивілізацію силою, яка бажає лиха, але яка постійно робить добро. Однак, Данилевський не схиляється до ідеалізації арабо-мусульманського суспільства та ісламу, визнаючи його епізодичну роль у всесвітній історії.

Отже, у творчості Н.Я. Данилевського (як на початку, так і наприкінці життя) сформувався "правдивий" образ ісламу та мусульманського суспільства, завдяки якому у другій половині ХІХ-го – на початку ХХ-го ст. у російській культурі починає руйнуватись стереотипне сприймання ісламу й арабо-мусульманського суспільства та починає формуватись новий, об'єктивніший образ Близького Сходу.

Література

1. Миллюков П.Н. Разложение славянофильства: Н.Я.Данилевский, К.Н.Леонтьев, В.С.Соловйов. – М., 1893. – 117 с.
2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991. – 573 с.